

ALEKSZANDR FURSZENKO—VITALIJ AFIANI

Sztálin utolsó éve – és halála*

Fél évszázad telt el Joszif Visszarionovics Sztálin halála óta, de neve és életműve körül máig sem csitultak a politikai viták. Alakja foglalkoztatja az utca emberét, akárcsak az újságírókat és a televíziósokat.

A Szovjetunió történetének két évtizedében, amely Sztálin nevéhez kapcsolódik, s rendkívül ellentmondásos és tragikus, az ország győzelmet aratott a Nagy Honvédő Háborúban, helyreállította a nemzetgazdaságot és létrehozta a világ egyik legnagyobb ipari hatalmát, amely új nukleáris rakétafegyverekkel rendelkezik. A győzelemért és a nagy eredményekért azonban a népnek óriási árat kellett fizetnie.

Sztálin halála, 1953. március 5-e után nyomban megkezdődött tevékenységének és történelmi szerepének ártértékelése, amely a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusán „a személyi kultusz leleplezésében” jutott kifejezésre. A pártlogika szerint az egész rendszer minden hibájáért és bűnéért Sztálint nyilvánították felelősnek. Végso soron azért jártak el így, hogy kissé modernizált formában megőrizték ugyanazt a rendszert, fenntartsák a „párt vezető szerepét” és a kommunista eszmék tisztaságát.

Úgy tűnik, hogy az orosz történelemben egyetlen olyan államférfi, uralkodó sem volt, akinek a halálát ne kísérte volna valamiféle rejtély és titok. Retteggett Iván cár, Nagy Péter, I. Sándor, I. Miklós és II. Miklós

* A Politikatörténeti Intézet, az ELTE BTK Új- és Legújabb-kori Egyetemes Történeti Tanszéke, illetve Kelet-Európa Történeti Tanszéke 2006. február 22-én konferenciát rendezett az SZKP XX. kongresszusáról. Itt hangzott el többek között Kecskés D. Gusztáv, Baráth Magdolna, Feitl István és Vámos Péter előadása; ezek szerkesztett-bővített változatát közöljük. Az összeállítás első darabjaként a Sztálin haláláról szóló dolgozatot publikáljuk, amelynek szerzője Alekszandr Alekszandrovics Furszenko, az Orosz Tudományos Akadémia tagja, és Vitalij Jurjevics Afiani, az Orosz Állami Legújabb-kori Történelmi Archívum (RGANI) igazgatóhelyettese. *A szerk.*

halála ma is foglalkoztatja az olvasók, az írók és a történészek fantáziáját.

Egy ember halála személyes tragédia. Egy olyan nagy jelentőségű politikusnak a távozása viszont, amilyen Sztálin volt, közéleti dráma, amelynek akarva-akaratlanul emberek milliói a szemlélői és résztvevői. A népek legendákkal övezik a vezérek és az uralkodók életét, halálát. A zsarnok távozása után az emberek, noha megkönnyebbülten sóhajtanak föl, gyakran mégis éreznek valami ürességet, amelyet fantáziájukkal igyekeznek kitölteni. Talán azért, mert a zsarnok kimagaslott a többi ember közül, és nehéz elfogadni, hogy neki is el kell hagynia ezt a világot, mint bárki másnak.

Sztálinról rengeteget írtak. Közvetlenül a halála után külföldön több mint száz biográfia jelent meg róla. Az utóbbi években Oroszországban is egyre gyakrabban publikálnak a témában. Ámde mindenkinek, még a legtehetségesebbeknek az alkotásai is az illető szerző véleményét képviselik. Ez erényük is, fogyatékoságuk is a történelmi műveknek.

Más a helyzet a történelmi dokumentummal. A dokumentum az elmúlt koroknak, a történelemnek igazi részecskéje. Nem tartalmazhatja a teljes igazságot a múltról, de igazságot tartalmaz akkor is, ha magának a dokumentumnak a szerzője téved, vagy szándékosan hazudik.

2003 márciusában Moszkvában mindaddig páratlan kiállítás nyílt meg *Az 1953-as év. Múlt és jövő között* címmel. Az oroszországi levéltári és más szolgálatok, múzeumok munkatársai korábban nyilvánosságra nem hozott dokumentumok, személyes használati tárgyak, fényképek segítségével adtak anyagi alapot a Sztálin-jelenséggel kapcsolatos töprengésekhez.

Hruscov leleplező beszédei, amelyeket a kommunista párt kongresszusain tartott, megrázták a kommunistákat és a szovjet embereket, ám Sztálinról csak az igazság egy részét tárták föl. Azóta a politika és a publicisztika előbbre lépett Sztálin tevékenységének megvilágításában. A sztálinizmus történetének valóban tudományos vizsgálata azonban gyakorlatilag csak nemrég kezdődött meg.

Ma, amikor széles körűen felhasználható Sztálin arhívuma, s egyre kevésbé titkosak a róla és koráról szóló dokumentumok, nyilvánvaló, hogy mindenekelőtt nagyságát mint valós történelmi ténytet kell hangsúlyozni. Mindazonáltal a kutatónak itt is számos nehézséget kell leküzdenie.

Magának Sztálin irattárának a története is számos titkot rejt. A vezér örökösei meg sem várták a halál pillanatát, máris gondoskodni kezdtek a dokumentumok sorsáról. Az SZKP KB Elnökségének Irodája 1953. március 4–5-i keltezéssel határozatot hozott, amely megbízta G. M. Malenko-

vot, L. P. Beriját és Ny. Sz. Hruscsovot: „Tegyenek intézkedéseket annak érdekében, hogy Sztálin elvtárs dokumentumai és papírjai, a folyamatban lévő ügyek iratai és az archívák kellőképpen rendezve legyenek.”¹ Ez a kérdés nagyon izgatta az ország új vezéreinek „triumvirátusát”. Malenkov március 5-én ismertette a határozatot az állami és pártelit – az SZKP KB plénuma, Elnöksége és a szovjet minisztertanács – együttes ülésén. Malenkov és társai nem elégedtek meg ezzel a már meglevő határozattal, hanem az együttes ülés újabb határozatával még megerősítették, hogy legitimizálják a hatalomgyakorlásban bekövetkezett gyökeres változást.²

Sztálin papírjai iránt osztatlan érdeklődést tanúsítottak a KB Elnökségének más tagjai is. 1953 szeptemberében feladatul szabták Malenkovnak és Hruscsovnak, hogy december 3-án „tegyék meg az első jelentésüket a személyes archívumban őrzött anyagokról”. Ezt egyébként nem tették meg.³

Az, hogy az archívum hogyan lett „kellőképpen rendezve”, mindmáig nem ismeretes. 1955. április 28-án azonban született még egy határozat, miszerint egy Hruscsov vezette bizottság – Bulganyin, Kaganovics, Malenkov, Molotov, Poszpelov és Szuszlov részvételével – „vizsgálja át J. V. Sztálin archívumának dokumentumait”.⁴ Ennek a vizsgálatnak az eredményeit nem ismerjük. Vajon mi indította Molotovot arra, hogy az 1957. júniusi plénumon megbírálja Hruscsovot, amiért az elnökként egyszer sem hívta össze a bizottságot? Talán az, hogy titokban, mások részvétele nélkül foglalkozott az archívummal?

Tény, hogy Hruscsov a politikai harcban hamar felhasználta az archívum dokumentumait: az SZKP XX. kongresszusán a „személyi kultusról” tartott előadására készülve, vagy az 1957. júniusi plénumon, az úgynevezett pártellenes csoport ellenzéki ségének leküzdésére.

D. A. Volkogonov tábornok, történész azt állítja: Hruscsov személyesen utasította I. A. Szerovot, az állambiztonsági szolgálat vezetőjét, hogy Sztálin archívumában keressen meg és adjon át neki néhány dossziét, bennük Sztálin és más személyek aláírásával – az „agyonlövendőök listáját”. Megerősítette ezt A. N. Selepin is, a KGB egykori elnöke. Selepin véleménye szerint ezeket a dokumentumokat megsemmisítették.⁵

A Sztálin nevéhez kapcsolódó dokumentumok hányatott sorsát példázza az orvosi iratanyag története. Sztálin leánya, Szvetlana,⁶ és őt kö-

¹ Roszsijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Szocialno-polityiceszkoi Isztrii (RGASZPI) F. 45. op. 1. gy. 1486. l. 136.

² Roszsijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Novejsej Isztrii (RGANI) F. 2. op. 1. gy. 23. l. 1–13.

³ RGASZPI F. 588. op. 11. gy. 1487. l. 109.

⁴ Uo. 122.

⁵ D. A. VOLKOGONOV: *Szemj vozsgyej*. 1. Moskva, 1995. 260–261.

⁶ Sz. I. ALLILUJEVA: *Dvadcaty pizsem k drugu*. Moskva, 1990. 114.

vetve a kutatók⁷ azt állítják: 1952-ben Sztálin személyi orvosának, V. H. Vinogradovnak a letartóztatása után megparancsolta, hogy semmisítsék meg betegségétörténetének iratait a Kreml-kórházban. Szerencsére ez nem történt meg. A dokumentumokat hosszú időn át őrizték a Szovjetunió Egészségvédelmi Minisztériumának 4. ügyosztályán, amely átvette a Kreml híres Gyógyító és Szanatóriumi Igazgatóságának a feladatait. Az 1980-as években, a peresztrojka idején, átadták az iratokat az SZKP Központi Bizottságának, ahol besorolták őket a Sztálin-archívumba.

A fennmaradt dokumentumok alapján gyanítható, hogy Sztálin egyes betegségeinek az 1920-as évektől megvolt a kórtörténete. Az epikrízisek és orvosi zárójelentések másolatait tartalmazó egyik dosszié ez olvasható: „IX. kötet”. A betegségek történetéből azonban csak töredékeket találunk. Hol és mikor tüntették el ezeket az ügyiratokat, és milyen célból? Őrzik-e még valahol a kiemelt lapokat? Csak találgatni lehet.

1978-ban az SZKP Központi Bizottságában számba vették Sztálin fondjának dokumentumait, és előkészületeket tettek a rendezésükre. Amennyire az egyes iratcsomókhoz mellékelte hitelesítésekből és a belső leírásokból megítélhetjük, a fondot 1990-ben újra átrendezték. S ugyanabban az évben Sztálin fondját a KB Politikai Irodájának dokumentumaival együtt átadták a Szovjetunió elnöke archívumának.

Borisz Jelcin elnök 1999. évi rendelkezésének megfelelően hozzáláttak, hogy feloldják a fond iratanyagának titkosságát, és az egészet átadják az Oroszországi Társadalmi-politikai Történelmi Archívumnak, a RGASZPI-nak.

Ha csak átlapozzuk Sztálin archívumát, máris látjuk, hogy nem teljes. Az egyes személyekkel folytatott levelezése is csak részleteiben maradt fenn, különösen a korai időszakról az 1940-es évekig. Vannak Sztálinhoz fűződő dokumentumok, amelyeket a Kreml-archívumban őriztek. A dokumentumok egy részét a KB Politikai Irodájának archívumában helyezték el, tematikusan elrendezve. Ezek a dossziék az 1930-as évek-re vonatkozó ügyiratokat tartalmaznak; idővel kiszedték belőlük Lenin, Trockij, Sztálin, valamint más neves állami és pártvezetők eredeti iratait és másolatokkal pótolták őket. De a tematikus anyagban is megmaradt az eredeti dokumentumok egy része.

Azt az elvet tehát, hogy Sztálin írásos örökségét egészében, az egyes dokumentumok történelmi összefüggéseit szem előtt tartva megőrizték, régóta megszegték. Ez az archívum mégis nagy értékű, noha kiegészítő kutatásokat kell végezni, megkeresni a Sztálinra és tevékenységére vonatkozó dokumentumokat más állami hivatalok fondjaiban.

⁷ Zs. MEDVEGYEV–R. MEDVEGYEV: *Nyeizvesztnij Sztálin*. Moszkva, 2001. 18.

A dokumentumok között vannak orvosi feljegyzések, amelyek közvetlenül Sztálin betegségével és halálával kapcsolatosak. Nem csupán a betegség lefolyásáról és a terápiáról szólnak, hanem egyben forrást is jelentenek az ország politikatörténetéhez. Sztálin kórtörténetét és más orvosi dokumentumokat idéz D. A. Volkogonov Sztálinról szóló, világszerte ismert könyve, és egy sor más könyv. Ennek ellenére vannak, akik még ma is azt állítják, hogy Sztálin a március elsejéről másodikára virradó éjszakán halt meg, de a halálát eltitkolták.⁸ A dokumentumok azonban egyértelműen cáfolják ezt az állítást.

Sztálin betegségének lefolyásáról megvannak az első feljegyzések, a testhőmérséklet és a vérnyomás feltüntetése, azután az elemzések és a következtetések. Mindez azt mutatja, hogy a fennmaradt dokumentumokat nem hamisították meg; az azonban, hogy közülük sok hiányzik, továbbra is tápot ad a találgatásokra.

A mendemondákat és a mítoszokat maguk a hatóságok alapozták meg. Mint utóbb kiderült, az első hivatalos jelentések pontatlanok voltak és tudatosan kiforgatták a tényeket, azt állítva például, hogy Sztálin a lakásán betegedett meg, s mindenki tudta, hogy az a Kremlben van. Ahogy ez elterjedt, egymás után bukkantak föl a verziók és a feltételezések.

Életének utolsó éveiben Sztálin gyakran mondogatta, hogy öregszik, és aggódik a Lenin és ő általa létrehozott állam sorsáért, szeretné tudni, ki lép a helyébe, ki fejezi be a kommunizmus már megkezdett felépítését. Kiábrándult a „régí gárdából”. Lelepleződött a „leningrádi ügy”, amelynek következtében likvidálták potenciális utódait: N. A. Voznyeszenskijt, a tervhivatal (GOSZPLAN) elnökét és egyben miniszterelnök-helyettest, valamint A. A. Kuznyecovot, a párt Központi Bizottságának titkárát.

Az ország vezetésében a nagyarányú kádercseréket Sztálin csakis a jól kidolgozott megtorló eszközök alkalmazásával tudta véghezvinni. Érdekes, hogy még Molotov ama kérdésére is, nem lehetne-e bűnügyek nélkül megvalósítani az akciót, így felelt: „Kell, hogy másoknak meggyőző legyen a dolog.”⁹

Amikor 1952-ben a XIX. kongresszuson megváltoztatták a párt nevét, ez új szakaszt szimbolizált a párt történelmében és az ország életében. Közvetlenül a kongresszus előtt jelent meg Sztálinnak *A szocializmus gazdasági problémái a Szovjetunióban* című műve, amelyben azt

⁸ N. A. DOBRJUHA: Moglo bity i tak? *Argumenti i fakti*, 2002/49.

⁹ F. CSUJEV: *Szto szorok beszéd sz Molotovim*. Moszkva, 1991. 326.

igyekezett bizonyítani, hogy a kommunizmust „kapitalista környezetben” is fel lehet építeni. Ez a munka Sztálin elméleti és politikai végrendelete volt.

Ez idő tájt a politikai ügyek újabb hulláma indult el. Közülük a két legjelentősebb, az „orvosper” és a „mingréliai ügy”, egyszerre zajlott. De mindegyiknek megvolt a maga célja és feladata. Az orvosok elleni hadjárat például felszította a „cionistaikkal” szembeni gyűlöletet, mint-hogy azok az „amerikai imperializmus” érdekében tevékenykednek, és gonosz szándékaik vannak a Szovjetunió vezetői iránt. Sztálin megbíráltta az Állambiztonsági Minisztériumot és a pártszerveket, mert „nem gondoskodtak a cionisták munkájának ellenőrzéséről”. Ez a kritika, az orvosperben foganatosított letartóztatásokkal és a „mingréliai ügyben” indított vizsgálat felgyorsulásával együtt arról tanúskodott, hogy – miként a jól tájékozott kortársak feltételezték – a felső vezetésből küszöbönáll Berija, Molotov és mások letartóztatása. Ebben az ügyben Sztálint az az óhaj vezette, hogy továbbra is teljesen ellenőrzése alatt tarthassa hatalmának legfőbb támaszát, az állambiztonsági szervezetet.¹⁰

Sztálin nyomában a XIX. kongresszus után hozzálátott tervének megvalósításához. A párt újonnan megválasztott Központi Bizottsága a hagyományok szerint a Kreml Szverdlov-termében tartotta első ülését. Meg kellett választani a KB új szerveit is – a Politikai Iroda helyébe lépő Elnökséget és a Szervezőirodát. Sztálin beszédéről nem készült gyorsírási feljegyzés, az ülésről is csak egy rövid jegyzőkönyv maradt fenn. Ám visszaemlékezéseiben az ülés több résztvevője is felidézte Sztálin beszédét: A. I. Mikojan, az SZKP KB osztályvezetője, A. M. Rumjancev későbbi akadémikus, D. T. Sepilov, a *Pravda* főszerkesztője, M. T. Jefremov, a párt Kujbisev területi bizottságának titkára és Konsztantyin Szimonov író.

Sztálin, miután kijelentette, hogy szakadás történt a pártban, Molotovra támadt: antileninista nézetekkel, „kapituláns” magatartással és az amerikai imperializmus előtti „behódolással” vádolta. Mikojannak trockista jellegű hibákat rótt föl, sőt megbíráltta, úgy másodsorban, Vorosilovot is.

Szimonov jó 26 évvel később így emlékezett: „Beszédének az volt a lényege (ha nem is szó szerint, de gondolatilag), hogy megöregedett, és közeleg az idő, amikor másoknak kell folytatniuk a művét. A világhelyzet bonyolult, kemény harcot kell vívni a kapitalista táborral, s ebben a harcban az a legveszélyesebb, ha megijedünk, meghátrálunk, kapitulálunk. Talán ez volt a legfontosabb, ezt akarta nem egyszerűen elmondani, hanem belesulykolni hallgatóiba, végső soron saját öregségéhez és lehetséges

¹⁰ Politbüro CK VKP(b) i Szovjet Minyisztröv SZSZSZR 1945–1953. Moszkva, 2002. 8.

távozásához kapcsolva intelmeit [...] Mindenki előtt világossá vált: Sztálin nem akarta, hogy ha történik vele valami, Molotov legyen utána a párt és az állam élén az első ember. Beszédében végleg kizárta ezt a lehetőséget.”¹¹

Hogy a „párt ellenségeit megtévessze”, Sztálin azt javasolta, válasszanak a KB-ban „nagyon nagy” Elnökséget és „igen kicsi” Politikai Irodát, de erről ne adjanak hírt.¹² Ez a PI a KB Elnökségének Irodája nevet kapja, és a legfőbb hatalmi szerv lesz. Sztálin beszéde után természetes volt, hogy ebből Molotov és Mikojan kimarad. Mindaz, amit Sztálin felsorolt, Molotov reputációját rontotta, megbízhatatlannak minősítve őt, s azt jelentette: nemcsak a legfőbb hatalmi posztra nem számíthat, de pusztán fizikai léte is veszélybe kerül. Ezt Molotov is megértette. Jóval később beismerte: „Ha csak egy évig is él [tudniillik Sztálin], én fogok pusztulni.”¹³ A KB Elnökségébe Sztálin fiatal kreatúrái kerültek, a jövőben nekik kellett felváltaniuk a „régii gárdát”.

Sztálin idős korára hivatkozva kérte, mentse fel a KB titkárának tisztességéből, s továbbra is a kormány élén maradjon. Vajon mennyire volt őszinte? Már korábban is kérte, hogy távozhasson a vezető posztokról, de az állhatatos kérésekre mindig maradt.

Berija, akiről Sztálin nem tett említést a KB plénumán, kénytelen volt tudomásul venni, hogy elvesztette a vezér bizalmát. Sztálin többször is kifejezésre juttatta, hogy elégedetlen vele. Négy nappal a KB-plénum után ezt mondta N. M. Konyahonovnak, az Állambiztonsági Minisztérium ezredesének: „Nem szeretem Beriját. Nem ért a káderek kiválasztásához, mindenhova a saját embereit akarja odatenni.”¹⁴ N. Sz. Vlaszik vezérőrnagy, aki hosszú éveken át volt Sztálin testőrségének a parancsnoka, és akit 1952-ben letartóztattak, utóbb elmondta: Sztálin „felháborodva beszélt Berijáról, mondván, hogy a biztonsági szervek nem állnak feladatuk magaslátán, nem garantálják a kellő biztonságot”.¹⁵

Bár egyes kortársak szerint Berija már 1951-ben kegyvesztett lett,¹⁶ ő még 1953 elején is csaknem mindig jelen volt a Sztálin Kreml-beli dolgozószobájában tartott tanácskozásokon.

Azaz az 1953-ban kibontakozó politikai folyamatokban teljes mértékben részt vettek a KB Elnökségének egyes tagjai, Sztálin régi munkatársai.

¹¹ Konsztantyin SZIMONOV: *Glazami cseloveka mojevo pokolenijja: rezmüslenyija o I. V. Sztalinye*. Moszkva, 1990. 210–213.

¹² *Obscsaja gazeta*, 1999. október 14–20. 41.

¹³ F. CSUJEV: i. m. 279.

¹⁴ K. SZTOLJANOV: *Golgota. Dokumentalnaja povesztija*. Moszkva, 1991. 5.

¹⁵ D. VOLKOGONOV: *Triumf i tragegyija: polityiceszkij portret I. V. Sztalina*. II. k. Moszkva, 1989. 189.

¹⁶ P. SZUDOPLATOV: *Razvedka i Kreml*. Moszkva, 1996. 375.

A „megoldás” azonban annyira hirtelen volt, és annyira a szovjet felső vezetés tagjainak érdekei szerint történt, hogy óhatatlanul felmerül a kérdés: vajon milyen szerepet játszottak az eseményekben? A Sztálin betegségéről és haláláról szóló verziókat, köztük a tökéletesen valószínűtleneket is, sok évvel később külföldön gyűjtötte össze és adta ki egy kutató, aki arra a következtetésre jutott, hogy Berija ölte meg Sztálint.¹⁷

Sztálin Kreml-beli dolgozószobájában 1953. február 17-én tartották az utolsó tanácskozást, amint a résztvevők beszámoltak róla. A tanácskozás nem tartott sokáig, csak fél óráig, mert este fogadni kellett még Chrisna Menont, India nagykövetét.¹⁸

Január 26-tól nem tartott ülést a KB Elnökségének Irodája. Mindaddig Sztálin az Iroda minden ülésén részt vett. 1952. november 10-én maga az Elnökség Irodája hozott egy olyan határozatot, hogy minden héten, hétfőnként ülést kell tartani. Február folyamán, így például 28-án is, a KB Elnökségének határozatait ülés megtartása nélkül, a tagok „megkérdezése” útján hozták.¹⁹ Ez mintha megerősítené azt a véleményt, hogy Sztálin nem érezte jól magát. Csakhogy februárban a Kremlben négyszer tartott értekezletet. Lehetséges, hogy az Irodának, amelyet egész februárban nem hívtak össze, március 2-án üléseznie kellett volna. Mindenesetre február 27-én Sztálin ahhoz elég jól érezte magát, hogy Moszkvába utazzon, és a Nagy Színházban megnézze a *Hattyúk tavát*.

A politika alakításának központja akkor már régóta nem a Kremlben volt, hanem Sztálin „közeli dácsáján”, Volinszkban (Kuncevóban).

Sztálin akkor már évek óta ott élt, ott tanácskozott a KB Elnökségének tagjaival, találkozott más személyekkel és fogadott külföldi küldöttségeket.

A „szűkebb” vezetés tagjai rendszeresen üléseztek Sztálin „közeli dácsáján”, s így semmi különös nem volt abban, hogy február 28-án Sztálin, miután a Kremlben közösen megnézték egy filmet, meghívta Malenkovot, Beriját, Bulganyint és Hruscsovot estére a dácsájába, a már hagyományossá vált vacsorára. Egyébként ez a nap volt lányának, Svetlánának a születésnapja, amelyet N. M. Svernyikkel ünnepelt meg a dácsán. Hruscsov szerint az este kellemesen telt, Sztálin „vidám”, derűs hangulatban volt (bár az őrség állítása szerint a vacsorához csak „madszarint”, azaz grúz házi újbort rendelt). A vendégek március 1-jén hajnali 4 és 6 óra között távoztak.

¹⁷ A. ARTORHANOV: *Zagadka szmertyi Sztalina. Zagovor Berii*. Frankfurt-am- Main, 1976. (Németül; utóbb több kiadásban megjelent oroszul is.)

¹⁸ Poszetyityeli kremloszkovo kabinyeta I. V. Sztalina. *Isztoricseszkiy Arhiv*, 1977/1. 38.

¹⁹ *Politbjuro CK VKP(b) i Szovjet Minyisztrrov CCCR 1945–1953*. 421–435.

A történészek Hruscsov és az őnök visszaemlékezései alapján igyekeztek rekonstruálni az eseményeket. Sztálin 11-kor szokott kelni, ám ezúttal nem tudatott magáról (az őnök szavai szerint „a szobákban nem volt mozgás”). Különös dolog, hogy bár nyugtalanokdakt, mégis este 6-ig vártak, amikor az egyik szobában fény gyulladt. De Sztálin még mindig nem mutatkozott. Az őnök még ezután is körülbelül 11-ig vártak, s csak miután a Kremlből, a KB-tól megérkezett a posta, mentek be a kis étkezőbe. Sztálint a padlón fekvé találták, s akkor hívták a biztonsági őrség parancsnokát és Sz. D. Ignatyev állambiztonsági minisztert, majd értesítették a történekről Malenkovot.²⁰

Éjjel megérkezett Hruscsov és Bulganyin, de valami okból nem mentek be Sztálinhoz. Majd Berija Malenkov társaságában kétszer is azt parancsolta az őnöknek, hogy ne zavarják az alvó Sztálint. Azoknak azonban már nagyon nem tetszett valami, s nem vártak tovább. Az orvosok mégis csak március 2-án reggel érkeztek meg A. F. Tretyaszov egészségügyi miniszterrel és I. I. Kuperennel, a Kreml Gyógyító és Szanatóriumi Igazgatóságának vezetőjével együtt.

Az első orvosi vizsgálatra reggel 7-kor került sor. Hivatalosan megállapították, hogy Sztálin a március 2-ára virradó éjszakán agyvérzést kapott, és elvesztette eszméletét. Magasvérnyomás-betegségben, általános érlemezsedésben szenvedett, s elsősorban agyi vérkeringése omlott össze. Emellett jobboldali hemiplegia, ateroszklerotikus kardioszklerózis és neutroszklerózis is megállapítható volt.²¹ A. L. Mjasznyikov professzor, akit szintén odahívtak, utóbb úgy emlékezett: az egészségügyi miniszter elmondása szerint az őr Sztálint éjjel 3-kor még dolgozni látta, 7-kor már a padlón feküdt.²² De bármikor lépett is föl az agyvérzés, március 1-jén napközben, vagy inkább este történhetett. Világos, hogy a vezér több órán át nem részesült orvosi segítségben. Sztálin lánya úgy emlékezett, hogy fivére és a dácsa kiszolgáló személyzete fel volt háborodva, úgy vélve, Berija halogatta az orvosok hívását. Vajon nem ez volt az oka annak, hogy Sztálin halála után azonnal elbocsátották a személyzetet?

Ettől kezdve az események két szálon futottak. A dácsán az orvosok megpróbálták megmenteni Sztálint, az SZKP KB Elnökségének tagjai pedig, látva eredménytelen erőfeszítéseiket, még ott a dácsán (vagy Sztálin

²⁰ Voszpominanyija szotrudnyika Upravlenyija ohrani, general-majora v otsztavke Novika N. P. Kollekcija voszpominanyij Federalnoj szluzsbi ohrani RF.

²¹ RGASZPI F. 558. op. 11. gy. 1486. II. 95–96.

²² A. L. MJASZNYIKOV: Koncsina. *Lityeraturunaja gazeta*, 1989. március 1.; Uő: Moja zsziny (voszpominanyija). 1962. augusztus 8. RGASZPI.

Kreml-beli dolgozósobájában) előkészítették a határozatot arra, hogyan alakíthatnák ki „az ország életének fennakadás nélküli, helyes vezetését”.

A történészek, miután betekintheztek az orvosi dokumentációba, azokra a feljegyzésekre összpontosították figyelmüket, amelyek nem szerepeltek a kizárólag szív- és érrendszeri betegségről szóló, korábban közölt információban. Ezekből a feljegyzésekből megállapítható, hogy március 2-án és 3-án a betegnek hasfelfúvódása volt és hányt, március 4-én a mája körülbelül 3 centiméternyire kiemelkedett a bordái alól, március 5-én este 8-kor pedig véreset hányt.²³

A Sztálin betegségéről és haláláról kiadott orvosi zárójelentésben csak a szív- és érrendszeri bajokról esett szó. Ez olyan feltételezésekre indíthat, hogy a vezért megmérgezték. Csakhogy a kortárs orvostudomány szerint az említett jelenségek nem befolyásolhatták magának az alapbetegségnek a lefolyását.²⁴

Az orvosi dokumentumokat tanulmányozva azonban még a nem szakember is számos kérdésbe ütközik. Az egyik iratcsomó arról szól, milyen gyógykezelésben részesítették a vezért 1944 és 1953 között. Található benne egy gépirat: „J. V. Sztálin betegségének története (összeállítva a betegség lefolyásáról szóló újságközleményekből 1953. március 2-től 5-ig).”²⁵ Nem dátumozták, de aláírták és rávezették, hogy „Szigorúan titkos”. Van ezen kívül a „betegségtörténetnek” egy gépirásos példánya kézirásos javításokkal, betoldásokkal, meg egy másolat is róla. Az egyik alá nem írt példányon szerepel egy 1953. júliusi dátum, a nap helye kihagyva, nem írták be. Ebben az iratcsomóban és másokban is található olyan iratok, amelyeken az eredeti dátumozást megváltoztatták, ami azt mutatja, hogy „átdolgozták” az ügyiratokat.

Érdekes tény, hogy az „Orvosi zárójelentést” júliusban készítették, csaknem fél évvel a páciens halála és nem sokkal Berija letartóztatása, 1953. június 26. után. Milyen összefüggésről lehet itt szó? Vajon nem kapcsolatos ez a Berija elleni vizsgálattal?

Egyelőre itt nincsenek biztos válaszok. Molotov később úgy emlékezett, hogy 1953. május 1-jén, a Mauzóleum tribünjén állva, Berija beismerte előtte: „Eltávolítottam... Mindnyájukat megmentettem.” Molotov valószínűnek tartotta a dolgot.²⁶ Csakhogy tisztában volt azzal is, hogy Berija ezáltal a maga pozícióját akarta kiharcolni. Molotov to-

²³ A. ПУЗИКОВ–А. ДАНЫЛОВ: *Розгвыеніе сзверггерзсаві. 1945–1953*. Moszkva, 2002. 281–282.

²⁴ Заклјучсеныі профессорз А. В. Ныедосзтупз, 2002. Госзудзрзсзтвеннй Архив Россзјсзкој Фöderзці. (GARF)

²⁵ RGASZPI F. 558. op. 11. gy. 1486. II. 101–120.

²⁶ F. CSUJEV: i. m. 327–328., 324.

vábra is „Sztálin közvetlen és törvényes utóda” volt a külföldi diplomaták szemében is.²⁷

Arra, hogy Sztálin ellen összeesküvést szőttek legközelebbi munkatársai, mindmáig csak közvetett bizonyítékok vannak, de elég sok ahhoz, hogy feltételezhessük: az összeesküvés a március elsejéről másodikára virradó éjszakán kezdődött, amikor a vezért orvosi segítség nélkül hagyták.

Március 3-án a konzílium megállapította a betegség prognózisát: „a halál elkerülhetetlen”. Ezzel mintha szabad kezet kaptak volna Sztálin munkatársai. Mjasznyikov professzor szerint még ez előtt történt, hogy Malenkov értésére adta: reméli, hogy az orvosi beavatkozással kellő ideig meg tudják hosszabbítani a beteg életét. „Mindnyájan megértettük, okvetlenül idő kell ahhoz, hogy megszervezzék az új hatalmat és felkészítsék a közvéleményt.”²⁸ A KB Elnöksége Irodájához tartozó szűk csoport tehát, felbátorodva a vezér elkerülhetetlen halálára vonatkozó orvosi prognózison, ott a dácán nyomban hozzálátott, hogy hivatalos formában döntsön a hatalomról. Molotov a KB 1955. januári plenumán megbíráltta Malenkovot, mondván, hogy Berijával kettesben a dácán előkészítették és pontosították a már „formába öntött javaslatot”, és azt a többieknek már csak el kellett fogadniuk mint a KB határozatát.²⁹ Ugyanígy emlékezett a dologra Hruscsov is. De üléseztek Sztálin Kreml-beli dolgozószobájában is március 2-től, a gazda távollétében. Délelőtt 11.40-kor megjelent ott Berija, Vorosilov, Kaganovics, Malenkov, Mikojan, Molotov, Szabuzov, Hruscsov, Svernyik és Skirjatov, valamint a Gyógyító és Szanatóriumi Igazgatóság vezetője. Csak húsz percig tanácskoztak, de este megint összeültek.

Számolva azzal, hogy Sztálinnak nem sok van hátra, a KB Elnökségének Irodája március 4-re összehívta az SZKB KB teljes ülését. Tárgyalni kellett „a szükséges szervezeti kérdések” megoldásáról, és tájékoztatni az állami és pártelitet a vezér betegségéről.³⁰

Csak miután ezt elhatározták, tájékoztatták a közvéleményt március 4-én. Reggel 6.30-kor a Moszkvai Rádió megszakította adását, és J. Levitan beolvasta „a kormány nyilatkozatát Sztálin betegségéről”. 15 óra után csak klasszikus zenét közvetítettek, időnként megszakítva a vezér egészségi állapotáról szóló kormánynyilatkozatok felolvasásával.

A „régí gárda”, Sztálin betegségét kihasználva, egyelőre konszolidálódott, helyreállította pozícióit a vezetésben, és kiszorította onnan Sztálin fiatal

²⁷ Ezt tartalmazta Nagy-Britannia moszkvai nagykövetének 1953. március 4-én Londonba küldött távirata is. (Foreign Office. 379/106515. Public Record Office.)

²⁸ A. L. MJASZNYIKOV: *Moja zsziny*. I. m.

²⁹ RGANYI F. 2. op. 2. gy. 136. l. 125.

³⁰ Uo. F. 2. op. 1. gy. 24. l. 1.

kádereit. Sztálin akarata és kifejezett kívánsága ellenére a „szűkebb vezetésbe” bevették Molotovot. Ez a társadalom előtt nagymértékben legitimizálta az új hatalmi konstrukciót. Ezzel a céllal hoztak össze március 5-én egy mindaddig példa nélküli állami szervet is: a Kremlben összehívták az SZKP KB plénumának, a Minisztertanács Elnökségének és a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának együttes ülését. Az ülés 20 órakor kezdődött, és mindössze 40 percig tartott. Be sem várva elhunytát (Sztálin 21 óra 50 perckor halt meg), a még élő vezért „egyöntetűen és egyhangúlag” megfosztották minden tisztségétől, csak az SZKP KB Elnökségének maradt tagja. Az ülés ezzel szentesítette a már előkészített határozatokat, köztük azt is, amely gyakorlatilag felszámolta az utolsó pártkongresszuson alakított KB Elnökséget.

Sztálin koporsóját a Szovjetek Házának Oszloptermében helyezték el, s két napon át lehetett elébe járulni. Az ország millióinak ő „a nép atyja” maradt, sok százezren akartak elhaladni a koporsója előtt. Egyes külföldi diplomaták sajátosan reagáltak erre. Az Egyesült Államok moszkvai nagykövetségén, amely a Manyezs téren található, miután a rádióban meghalották a Szovjetunió vezetőjének halálhírét, a munkatársak whiskyvel és sherryvel ünnepelték meg az eseményt. Maguk között pedig megállapították, hogy „az emberek egyszerűen megbolondultak... sírnak az utcán”.³¹

Ez volt a lakosság tömeges reakciója. Persze akadtak olyanok is, akik másképp fogadták az eseményt. Az állambiztonsági szervek, amikor az új vezetést a lakosság reakciójáról informálták, negatív jelentésekről is számot adtak. „Hadd pusztuljon – jelentette ki egy kolhozparasztasszony a penzai területen, amikor Sztálin haláláról értesült. – Akár magam is kiásnám a sírját, csakhogy eltemessem. Nemcsak azt a kenyeret vette el tőlünk, aminek a beszolgáltatását kirótták ránk, hanem azt is, amit a munkába vittünk volna magunkkal.”³²

Annak ellenére, hogy korlátozták a Moszkvába utazás lehetőségét, a fővárost szinte elárasztották a Szakszervezetek Házába igyekvők. A szörnyű tumultusban többen meghaltak. Ezért március 9-én a Vörös téren, Sztálin temetésén, „a dolgozókat képviselő” 15 000 embernek több mint a fele állambiztonsági személy volt.

A „kollektív vezetés” tagjai között a vezérségért kirobbant harcban az egyik legfontosabb fegyver a sztálini örökséghez való viszony lett. A „személyi kultusz” bírálatának első etapja nem 1956-ban, a XX. kongresszuson kezdődött, hanem jóval korábban. Először Berija és Malenkov tüzelt. Igaz, ők nem személyeket bíráltak.

³¹ Szluzsebnaja zapiszka ot 6 marta 1953. g. Centralnij arhiv FSZB.

³² Uo.

Feltételezhetően erre egyebek közt azért is szükség volt, hogy megerősítse a „kollektív vezetés” azon tagjainak pozícióit, akik iránt Sztálin elvesztette bizalmát, és alapot teremtsenek családtagjaik szabad lábra helyezéséhez. 1953. március 21-én a Politikai Iroda helyben hagyta a párt Ellenőrző Bizottságának döntését, miszerint ki kell engedni a börtönből Molotov feleségét, P. Sz. Zsemcsuzsinát.³³ Később, halála után, rehabilitálták L. M. Kaganovics fivérét. A politikai harc második etapjában a legfőbb vádpontok voltak: a megtorlásokban való részvétel és Sztálin rossz irányú befolyásolása. Itt szenvedett vereséget Berija, Malenkov, Molotov. Hruscsov átvette „a személyi kultusz leleplezésében” a kezdeményezést, s a XX. kongresszuson kiszorította, majd szétűzta az ellenzékét.

Hruscsov az SZKP XXII. kongresszusán tette az utolsó kísérletet arra, hogy Sztálin megbírálását kihasználja politikai céljaira – nevezetesen gazdaságpolitikai kudarcainak és külpolitikai kalandorságának takargatására. E legfelsőbb pártforum döntésével Sztálint kivették a nagy szovjet vezetők panteonjából, maradványait eltávolították a mauzóleumból, és a Kreml falánál temették el.

1961. október 31-én este a Glavmoszsztroj 63. számú „Építő” trösztigazgatóságának a munkatársai „vasbetonnal kiöntötték a sír fenekét és oldalfalait. A belehelyezett koporsóra föld helyett egy autórakomány betontörmelékkel szórtak. Az újratemetés irányítója Zaharov vezérőrnagy volt, a Szovjetunió Építőipari Minisztériumánál tevékenykedő 9. KGB-igazgatóság vezetője. Megparancsolta, hogy Sztálin generalisszimuszi egyenruhájáról, amelyben a szarkofágban feküdt, még a mauzóleumban vágjanak le öt nagy és néhány kisebb aranygombot.³⁴ Így temették el a „nagy atya és tanító” testét.

A történészek és publicisták, amikor megvonták a 20. század mérlegét, listába szedték azokat az államférfiakat, akik a legnagyobb hatással voltak az emberek sorsára az elmúlt évszázadban. Már több mint fél évszázad telt el Sztálin halála óta, de igen sokan még ma sem tudják egykedvűen hallani Sztálin nevét. Egyesek a világtörténelem zsarnokai és diktátorai közé sorolják. Mások neki köszönik a Szovjetunió megalkotását, a korszerű tudomány és technika létrehozását és a hitleri Németország fölötti nagy győzelmet. S alakja továbbra is ilyen ellentmondásos.

Fordította: *Moharos Éva*

³³ *Rehabilitacija: kak eto bilo. Mart 1953-fevralj 1956.* Dokumenti prezidiuma CK KPSZSZ i drugije materijali. Moszkva, 2000. 15.

³⁴ *Voszpominanyija szotrudnyika gruppi licsnoj ohrani I. V. Sztalina, Anajora b otsztavke Ju. Sz. Szolovjova.* Kollekcija voszpominanyij Federalnoj szluzsbi otrani RF.